

Elżbieta Mlicka

członek Holenderskiego Stowarzyszenia Psychologicznego

Holenderska polityka społeczno-zdrowotna i prawna wobec dziecka – ofiary krzywdzenia oraz świadka w procedurach karnych

W Holandii w sprawach dotyczących krzywdzenia dzieci, nadużyć seksualnych lub przemocy kładzie się przede wszystkim nacisk na udzielanie profesjonalnej pomocy. Leczenie i przywracanie dobrych relacji w rodzinie ma pierwszorzędne znaczenie.

Jednakże z punktu widzenia prawa karnego krzywdzenie i wykorzystywanie seksualne nieletnich jest przestępstwem. W artykule przedstawiony jest proces od momentu powstania podejrzeń, że dziecko jest ofiarą krzywdzenia, poprzez fazę zgłoszenia, do momentu udzielenia dziecku i jego otoczeniu właściwej pomocy i jeśli to konieczne, uruchomienia ścieżki prawnej. Opisane są instytucje zaangażowane w udzielanie pomocy medycznej, psychologicznej i socjalnej oraz prawnej. Ponadto omówiona jest pozycja dziecka jako świadka w świetle aktualnych przepisów prawnych i w praktyce.

Artykuł przedstawia kilka wybranych zagadnień, dotyczących pozycji dziecka krzywdzonego w systemie pomocy medycznej, psychologicznej i socjalnej oraz systemie prawnym w Holandii. Omówione zostaną następujące zagadnienia:

- cechy charakterystyczne holenderskiej polityki społecznej wobec problemu krzywdzenia dzieci,

- co w Holandii uznaje się za krzywdzenie dziecka, jaka jest skala zjawiska,
- trzy ścieżki postępowania w przypadku podejrzenia krzywdzenia dziecka,
- rola i współpraca służb w udzielaniu pomocy dzieciom-ofiarom wykorzystywania seksualnego,
- dziecko jako świadek w procedurach prawnych.

Cechy charakterystyczne holenderskiej polityki społecznej wobec problemu krzywdzenia dzieci

Podjęcie do dziecka jako ofiary krzywdzenia nie jest w Holandii nastawione na penalizację, ale ma charakter prewencyjny i mediacyjny. Takie podejście nie wy-

nika z liberalnego traktowania sprawców krzywdzenia dzieci i przestępstw o charakterze seksualnym, lecz jest pragmatyczną postawą wynikającą z faktu, że w bardzo

niewielu przypadkach udaje się przedstawicielom organów ścigania i wymiaru sprawiedliwości dowieść krzywdzenia i skazać winnych.

W ogromnej większości przypadków krzywdzenia czy wykorzystywania seksualnego dzieci proces dochodzenia do prawdy jest niezwykle trudny, obciążający ofiarę fizycznie i psychicznie. Zazwyczaj brakuje świadków i trudno jest zebrać materiał dowodowy. Rodzice lub osoby z najbliższego otoczenia niechętnie zgłaszają swoje podejrzenia co do faktu możliwego wy-

korzystania seksualnego. Sprawa staje się jeszcze bardziej skomplikowana, gdy właśnie te osoby są sprawcami. Holendrzy są również przekonani o tym, że kary nie pomagają, a przy zwalczaniu tego rodzaju przestępstw konieczna jest zakrojona na szeroką skalę prewencja, informacja, działania pedagogiczne, dobre prawodawstwo i polityka społeczna, współdziałanie wielu służb, a także podnoszenie świadomości społeczeństwa poprzez akcje propagandowe i programy o dużym zasięgu.

Co uznaje się za krzywdzenie dziecka, jaka jest skala zjawiska?

Za krzywdzenie dziecka uważa się:

- przemoc fizyczną,
- przemoc psychiczną,
- emocjonalne zaniedbanie/opuszczenie,
- zaniedbanie materialne,
- wykorzystywanie seksualne,
- inne formy krzywdzenia, takie jak bycie świadkiem przemocy w rodzinie.

W odróżnieniu od, na przykład, prawa szwedzkiego, prawo holenderskie nie zakazuje bicia dzieci. Wiele innych form zaniedbań i krzywdzenia również nie jest objętych jurysdykcją. W większości przypadków dąży się za wszelką cenę do przywrócenia dziecku właściwego środowiska wychowawczego, wychodząc z założenia, że jest to optymalne działanie na rzecz dobra dziecka.

Kodeks karny penalizuje współżycie i czynności seksualne z nieletnimi poniżej 16. roku życia, różnicując kary w zależności od charakteru czynu oraz relacji pomiędzy dzieckiem a sprawcą (stosunek zależności).

Ważną regulacją prawną wprowadzoną w Holandii w ostatnich latach jest zalegalizowanie domów publicznych (2000 r.); jednak w dalszym ciągu wykorzystywanie nieletnich w prostytucji i czerpanie z tego korzyści materialnych pozostaje karane. Ten rodzaj przestępstw jest ścigany z urzędu. Podwyższono granicę wieku dopusz-

czającego uprawianie prostytucji z 16 do 18 lat w celu lepszej ochrony nieletnich prostytutek. Karane jest również produkowanie, dystrybucja i przechowywanie materiałów pornograficznych z udziałem nieletnich do 16. roku życia. Dąży się do wprowadzenia przepisu, który pozwalałby na karanie posiadania nawet pojedynczego egzemplarza pornografii dziecięcej.

Inną, interesującą propozycją zmiany prawa jest projekt z jesieni 2000 r., mówiący o karalności wykorzystania seksualnego w sytuacji, gdy tylko dziecko jest stroną aktywną i samo wykonuje czynności podlegające karze.

Do tej pory w Holandii nie zostały przeprowadzone ogólnonarodowe badania, które by odpowiedziały na pytanie o skalę zjawiska krzywdzenia dzieci. Szacuje się że zjawisko to dotyczy corocznie co najmniej 50 do 80 tys. dzieci, a 50–80 dzieci umiera w konsekwencji krzywdzenia (Frenken 2001).

Holandia podpisała Konwencję o Prawach Dziecka ONZ z 1989 r. Choć zalecenia wynikające z Konwencji wprowadzono w życie w marcu 1995 r., to Komisja ONZ oceniająca w październiku 1999 r. sytuację ochrony praw dziecka w Holandii uznała, że rząd Holandii może i powinien dużo więcej zrobić w tym zakresie (*Opgroeien in...* 2002).

Trzy ścieżki postępowania w przypadku podejrzenia krzywdzenia

Aby zorientować się w sytuacji krzywdzonego dziecka jako świadka, należy najpierw przedstawić trzy procedury (ścieżki), umożliwiające ujawnienie wykorzystywania seksualnego w przypadku osoby dorosłej, która jest ofiarą krzywdzenia. Są to:

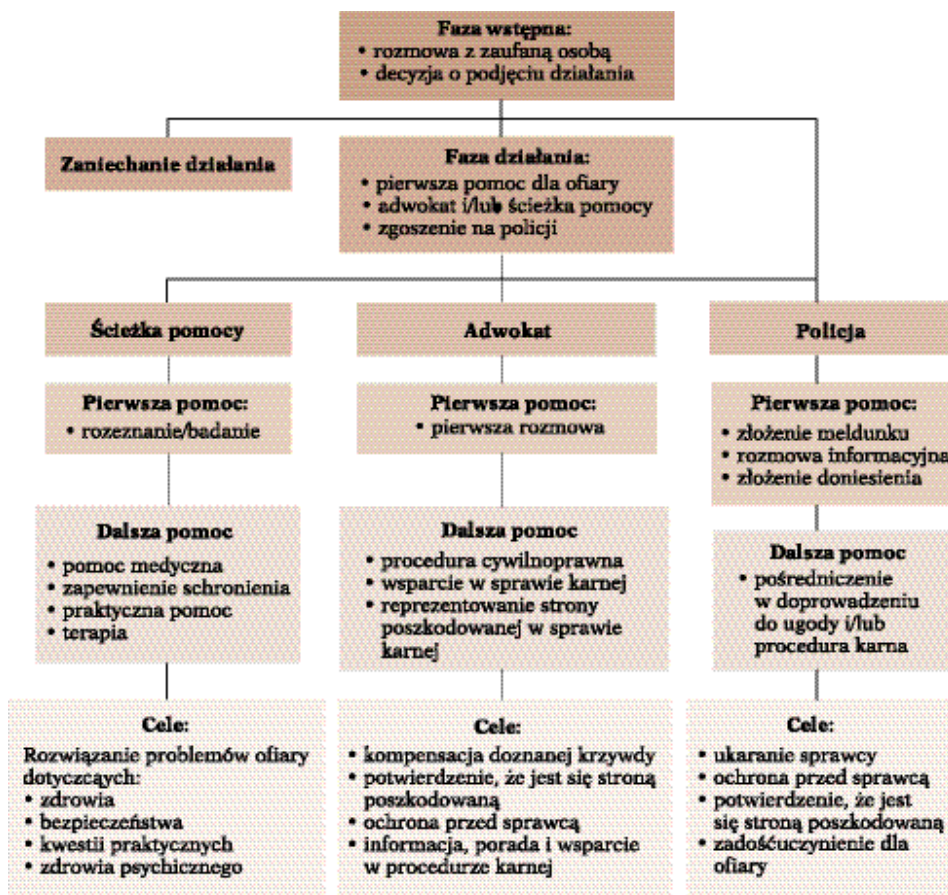
- 1) ścieżka pomocy w formie porady, konsultacji, wsparcia, terapii, leczenia;
- 2) ścieżka cywilno-prawna;
- 3) ścieżka karno-prawna: złożenie doniesienia na policję.

W każdej z tych trzech ścieżek można wyróżnić trzy fazy:

- wstępną,
- przystąpienia do działania,
- fazę uzyskania (dalszej) pomocy,

Ścieżki te, mimo że mają punkty styczne, są jednak odrębnymi procesami, ponieważ różne są ich cele i różnymi metodami się je osiąga. Także różne instancje, instytucje i osoby są w nie zaangażowane. Poniższy schemat ilustruje wyżej wymienione możliwości postępowania:

Schemat 1. „Trzy ścieżki, trzy fazy”

Instancje kształtujące politykę państwa w zakresie przeciwdziałania krzywdzenia dzieci zgodnie podkreślają konieczność współdziałania i koordynowania każdego kroku należącego do trzech opisanych ścieżek, ponieważ to, co dla wykonawców jest niezależnym procesem, z punktu widzenia ofiary jest ze sobą ściśle związane. Na przykład końcowy wynik jednego pro-

cesu – oskarżenie sprawcy, może mieć bezpośredni wpływ na rezultaty innego procesu, jakim jest terapia – emocjonalne przepracowanie doświadczenia krzywdy.

Z drugiej jednak strony, powodem dla którego te procesy są oddzielne jest fakt, że instancje odpowiedzialne za przebieg tych procesów mają zupełnie inne cele, zadania i sposoby ich realizacji.

Specyfika trzytorowego podejścia w sytuacji krzywdzenia dziecka

Przedstawiony powyżej schemat nie daje się bezpośrednio przełożyć na schemat rodzajów interwencji podejmowanych w przypadku dziecka, które jest ofiarą krzywdzenia, ze względu na specyfikę tej sytuacji. Zasadniczą różnicą jest fakt, iż to nie dziecko, które doświadczyło krzywdzenia, sygnalizuje i melduje przypadek krzywdzenia. Podjęcie decyzji o dalszym działaniu zależy od osób z otoczenia dziecka. Inaczej niż to jest w przypadku dorosłego, który sam decyduje o podjęciu działań, gdy ofiarą jest nieletni, dorośli decydują w jego imieniu lub za niego, co jest konieczne i pożądane. Dodatkową komplikacją jest to, że osoby, które prawnie reprezentują dziecko, w wielu przypadkach same są sprawcami krzywdzenia/wykorzystania. Mimo że fazy postępowania wydają się w zasadzie takie same: sygnalizowanie, zgłoszenie i podjęcie działania, to jednak ich charakter jest fundamentalnie inny, ponieważ ofiara nie bierze w nich udziału jako aktywny i sprawczy podmiot.

W tab. 1 przedstawione są trzy możliwe warianty postępowania w sytuacji podejrzeń o krzywdzenie dziecka oraz cele, które mogą być zrealizowane w ramach danego postępowania, i organizacje zaangażowane w realizację tych celów. W dalszej części omówiona zostanie rola tych organizacji w różnych fazach trzech przedstawionych ścieżek.

Pierwszą fazą ujawniania wykorzystywania seksualnego dziecka jest faza rozpoznawania symptomów i formułowania podejrzeń przez dorosłego z otoczenia dziecka. Jeśli dorosły zdecyduje się na zgłoszenie swoich podejrzeń, może to zrobić w wielu miejscach, lecz najważniejszymi z nich są AMK¹ i policja. W przypadku wątpliwości, co robić, najlepszym krokiem jest nawiązanie kontaktu z AMK.

Kiedy sprawa dotyczy małego dziecka, decyzja, jaką ścieżkę należy wybrać, podjęta zostaje w porozumieniu z przedstawicielami kilku służb. AMK nawiązuje kontakt z policją i prokuraturą, z Radą do spraw Ochrony Dzieci, z Biurem do spraw Pomocy Dzieciom i Młodzieży i innymi instytucjami. W zależności od wieku dziecka, tego kto jest sprawcą oraz podejrzewanej formy i dotkliwości krzywdzenia, można wybrać jedną procedurę lub kombinację procedur. Priorytety wyznacza dobro dziecka i w miarę możliwości dąży się do przywrócenia funkcjonalnych więzi w rodzinie. W przypadku cięższych form krzywdzenia dziecka lub powtarzania się sytuacji krzywdzenia, nieuniknione jest wybranie drogi postępowania karnego. I tu konieczna jest współpraca instytucji udzielających medycznej, psychologicznej i socjalnej pomocy, policji, instytucji wymiaru sprawiedliwości, a także instytucji zajmujących się resocjalizacją.

¹ Punkty Poradnictwa i Zgłaszania Przypadków Krzywdzenia Dzieci (AMK – Advies- en Meldingspunt Kinder mishandeling). Z powodu długiej i przez to niezręcznej nazwy w języku polskim, używam w dalszej części artykułu holenderskiego skrótu.

Tabela 1. Trzy warianty postępowania w sytuacji podejrzeń o krzywdzenie dziecka

	Sygnalizowanie i pomoc	Ścieżka cywilno-prawna	Ścieżka karno-prawna
Cele	<ul style="list-style-type: none"> • Sygnalizowanie i rozpoznanie • Kierowanie do właściwych instancji • Organizowanie pomocy • Wypracowanie planu działania i wprowadzenie go w życie • Nadzorowanie procesu i kontrola rezultatów 	<ul style="list-style-type: none"> • Zapewnienie dziecku ochrony i bezpieczeństwa • Kurator, pomoc, terapia dla rodziny • W wypadku rozwodu: reguły postępowania z dziećmi • Zadośćuczynienie wyrządzonej krzywdy 	<ul style="list-style-type: none"> • Śledztwo i proces • Skazanie sprawcy i/lub pomoc dla sprawcy • Zapewnienie dziecku bezpieczeństwa • Odszkodowanie dla ofiary
Organizacje i instytucje	<ul style="list-style-type: none"> • Punkty Poradnictwa i Zgłaszania Przypadków Krzywdzenia Dzieci (AMK) • Rada ds. Ochrony Dzieci • Biuro ds. Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą • Pomoc ofiarom • Pracownicy socjalni • Psychiatria dziecięca • Opieka nad umysłowo upośledzonymi 	<ul style="list-style-type: none"> • Rada ds. Ochrony Dzieci • Sędzia do spraw dzieci • Kurator • Adwokatura • Strony cywilne • Świadkowie • Eksperci/biegli sądowi 	<ul style="list-style-type: none"> • Policja (krajowy zespół ekspertów ds. obyczajowych) • Prokuratura • Adwokatura • Podejrzany • Ofiara i inni świadkowie • Eksperci/biegli sądowi
Odbiorcy	<ul style="list-style-type: none"> • Dzieci i młodzież do 18. roku życia • Osoby upośledzone umysłowo • Rodzice i opiekunowie 		

Źródło: Savornin Lohman de, Slump 2003, część 2, s. 12.

W dalszej części artykułu omówię krótko ich rolę i zadania.

W Holandii kładzie się duży nacisk na sygnalizowanie i zgłaszanie przypadków krzywdzenia dziecka w ramach ścieżki udzielania pomocy i ona właśnie jest głównym punktem wyjścia do ewentualnego uruchomienia procedur karnych.

W wielu przypadkach krzywdzenia/ wykorzystywania seksualnego dziecka do ujawnienia dochodzi dzięki podejrzaniom

osób z otoczenia dziecka. Im młodsze dziecko, tym mniej należy oczekiwać, że będzie ono zdawało sobie sprawę z własnej sytuacji (ofiary), i że będzie o tym mówiło. W przypadku starszych dzieci częściej można mówić o fazie wstępnej, podobnej do tej, jak w przypadku dorosłych ofiar, w której dziecko szuka kontaktu z osobą, której może zaufać i której może opowiedzieć o swoich problemach lub je zasygnalizować.

Rola służb w udzielaniu pomocy dzieciom-ofiarom krzywdzenia

Holandia ma stosunkowo długą tradycję stosowania polityki wczesnego wykrywania i zapobiegania krzywdzeniu dzieci. Dążenie do tego, aby podejrzenia o krzywdzenie mogły być przez osoby z otoczenia dziecka w fizycznie i psychologicznie łatwy sposób zgłaszane, przejawia się w wielu poprawkach do istniejących przepisów i ustanawianiu nowego prawa. W dalszej części artykułu niektóre z nich będą omówione.

AMK²

W latach 70. powstała w Holandii instytucja lekarza zaufania. Początkowo działały cztery krajowe biura lekarzy zaufania. Wraz ze wzrostem społecznego zapotrzebowania oraz roli społecznej, jaką owe biura pełniły, zmieniającego się ustawodawstwa i konieczności koordynacji działań na polu ochrony dziecka, stopniowo przekształciły się one pod koniec lat 90. w czternaście regionalnych Advies- en Meldingspunt Kindermishandeling – AMK.

AMK stanowią łatwo dostępny system wczesnego sygnalizowania podejrzeń krzywdzenia dzieci. Należą do systemu udzielania pomocy; są również punktem wyjścia do podjęcia kroków na drodze prawnej. Działają lokalnie, ale z każdym z nich można się połączyć przez ogólnokrajowy numer. Miejsce zamieszkania dziecka, które jest krzywdzone, decyduje o tym, który AMK zajmie się jego sprawą.

AMK działają na mocy ustawy dotyczącej pomocy dzieciom i młodzieży (*Wet op Jeugd-hulpverlening*). Organizacją udzielającą wsparcia AMK w skali kraju jest Centrum Ekspertyz w Sprawach Krzywdzenia Dzieci Niderlandzkiego Instytutu Opieki i Dobrobytu (NIZW – Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn).

W 2000 r. wprowadzono uregulowania prawne pozwalające AMK na zintegrowanie działań związanych ze zbiera-

niem, rejestrowaniem, udzielaniem i wymianą informacji, a także związanych ze współdziałaniem z innymi instytucjami opieki społeczno-zdrowotnej, policją i wymiarem sprawiedliwości (Baeten 2001).

Co roku następuje wzrost zgłoszeń przypadków krzywdzenia dzieci. Liczba zarejestrowanych kontaktów w całym kraju wynosi rocznie około 20 tys. (Wolzak 2001, 2002).

Do zadań AMK należy:

- 1) udzielanie porad (zazwyczaj w jednorazowym kontakcie telefonicznym) osobie dzwoniącej, która jest zaniepokojona podejrzeniami o krzywdzenie dziecka. Jeśli porady wymagają kilku kontaktów, a osoba zgłaszająca potrzebuje wsparcia ze strony pracowników AMK, umawiana jest na konsultację. Zarówno porada, jak i konsultacja dotyczą tego, co zgłaszający **sam** może przedsięwziąć w zgłoszonej sprawie oraz wskazówek co do sposobu realizacji podjętych kroków;
- 2) przyjęcie zgłoszenia o podejrzeniu krzywdzenia dziecka;
- 3) weryfikacja podejrzenia;
- 4) zbadanie sytuacji dziecka i jej ocena, a także ocena, jaki rodzaj pomocy i komu powinien być udzielony;
- 5) skierowanie sprawy do właściwej instancji udzielającej pomocy, a w przypadku uzasadnionych podejrzeń o poważne przypadki krzywdzenia oraz gdy bezpieczeństwo dziecka tego wymaga zawiadomienie Rady do spraw Ochrony Dzieci, policji lub prokuratora;
- 6) koordynacja pomocy dostosowanej do danego przypadku;
- 7) kontrola czy pomoc została udzielona;
- 8) informacja zwrotna dla osoby, która zgłosiła sprawę.

² Ten podrozdział został napisany m.in. na podstawie rozmowy z Beatrijs Hillebrandt, kierownikiem AMK w Utrechcie.

W AMK pracują lekarze zaufania (zazwyczaj jeden lekarz na około 1000 kontaktów), pracownicy socjalni i personel administracyjny. Funkcje, zadania, definicje, cele i sposoby realizacji są dokładnie określone i dotyczą wszystkich czternastu AMK na terenie Holandii. Wszystkie działania przebiegają według protokołu (Baten, Ten Berge 2000), a rejestracja danych odbywa się w tym samym systemie komputerowym, co pozwala na zbiorczą analizę danych ze wszystkich placówek.

Jak wygląda praca AMK?

Pierwszy kontakt

Osoba odbierająca telefon:

- razem z osobą zgłaszającą ocenia sytuację (jakie sygnały są przyczyną niepokoju),
- udziela porady, w jaki sposób osoba zgłaszająca swoją troskę o dziecko sama może dowiedzieć się więcej o sytuacji dziecka,
- informuje co osoba zgłaszająca może sama zrobić, żeby wesprzeć dziecko i rodziców.

AMK po udzieleniu porady nie podejmuje żadnej akcji.

Konsultacja

Pracownik AMK udziela (często wielokrotnych) konsultacji osobie, która już poprzednio prosiła o poradę. Konsultacja dotyczy sposobów realizacji porad, głównie sposobu przedstawienia rodzicom krzywdzonego dziecka problemu, który spowodował interwencję. Odpowiedzialność i inicjatywa leżą po stronie zgłaszającego. AMK nie podejmuje akcji.

Złożenie meldunku

Pracownik AMK razem z dzwoniącym dochodzi do wniosku, że osoba dzwoniąca nie ma możliwości zorientowania się w sytuacji dziecka, lub że nie ma warunków do udzielenia mu pomocy. AMK bierze na siebie odpowiedzialność za zbadanie sytuacji, ustalenie, czy rzeczywiście doszło do krzywdzenia dziecka i zbadanie, jaki rodzaj pomocy jest potrzebny. Następnie AMK próbuje tę pomoc zorganizować. Ważne jest to, że pomoc musi być przyjęta przez rodzinę na zasadzie dobrowolności.

Jeśli nadużycia są potwierdzone, AMK uruchamia interwencję i przekazuje odpowiedzialność instytucjom świadczącym pomoc. W przypadku braku współdziałania ze strony rodziców melduje sprawę Radzie do spraw Ochrony Dzieci (RK – Raad voor Kinderbescherming), która ma prawne możliwości wywierania przymusu wobec rodziców, np. w formie przydzielenia rodziny kuratora.

Istnieje także możliwość bezpośredniego meldowania do Rady o przemocy wobec dziecka (bez pośrednictwa AMK) w przypadku sytuacji zagrażających życiu dziecka.

Rada do spraw Ochrony Dzieci

Jest to organ Ministerstwa Sprawiedliwości. W sprawach krzywdzenia dzieci występuje jako instancja wyższego rzędu i przystępuje do działania, gdy AMK lub Biurze do spraw Dzieci i Młodzieży nie udało się pomóc dziecku i zagwarantować mu bezpieczeństwa.

Rada reprezentuje również dziecko w procesie karnym lub w procesach z prywatnego oskarżenia. Rada zajmuje się poważnymi i skomplikowanymi sprawami, może wykorzystywać uprawnienia do ochrony dziecka i wystąpić o prawne środki ochrony dziecka. Jest to postępowanie cywilne, w wyniku którego sędzia do spraw dzieci stosuje środki zaradcze mające na celu ochronę interesu dziecka. Do głównych możliwości działania na rzecz ochrony dziecka należy przydzielenie rodzinie kuratora, zawieszenie lub odebranie rodzicom praw rodzicielskich.

Służba zdrowia i pomoc socjalno-psychologiczna

Lekarze odgrywają dużą rolę w sygnalizowaniu przypadków przemocy i wykorzystywania dzieci. Co prawda podlegają oni obowiązkowi przestrzegania tajemnicy zawodowej, ale tajemnica ta może być złamana, gdy istnieje podejrzenie o zagrożenie życia lub poważne zagrożenie zdrowia pacjenta. Zasada ta jest z jednej strony uregulowana poprzez poprawkę

do „Ustawy o Pomocy dla Dzieci i Młodzieży” zamieniającą „prawo do milczenia” na „prawo do mówienia”, z drugiej reguluje to Kodeks KNMG określający dokładnie, jakie kroki musi lekarz przedsięwziąć w przypadku podejrzeń o krzywdzenie dziecka.

Każdy lekarz mający podejrzenia dotyczące krzywdzenia dziecka zobowiązany jest do przeprowadzenia pełnej diagnozy potrzebnej do potwierdzenia lub odrzucenia podejrzeń. W razie wątpliwości lekarz konsultuje się z kolegą specjalistą w tym zakresie, przy zachowaniu anonimowości dziecka. W razie braku rozstrzygnięcia lekarz zwraca się do AMK i konsultuje przypadek z lekarzem zaufania.

Choć zgłoszenie przypadków wykorzystywania w AMK może być anonimowe, w przypadku lekarzy muszą oni ujawnić swoje dane. Jeśli sytuacja dziecka jest bardzo poważna, lekarz ma obowiązek zameldować to w AMK. Zanim jednak to uczyni, powinien (ale nie musi) poprosić rodziców lub dziecko o zgodę na przekazanie informacji. W sytuacjach, kiedy chodzi o przerwanie krzywdzenia dziecka lub umożliwienie AMK przeprowadzenia badania, lekarz może złamać tajemnicę zawodową. Zanim podejmie decyzję, powinien ją zweryfikować według kryteriów sformułowanych przez kodeks lekarzy zrzeszonych w KNMG³.

Przy uruchomieniu ścieżki karno-prawnej lekarze odgrywają rolę ekspertów i biegłych. Lekarze pracujący w psychiatrycznej służbie zdrowia mogą być proszeni o wydanie opinii lub sporządzenie ekspertyzy. Gdy potrzebne jest badanie lekarskie, a pacjent nie chce pójść do lekarza pierwszego kontaktu, często jest kierowany do lekarzy-specjalistów, z którymi współpracuje policja. W wielu regionach policja ma stałe umowy z wyspecjalizowanymi lekarzami, wykonującymi badania lekarskie w ramach śledztwa. Lekarze ci pracują według standardowego protokołu. Pacjent ma prawo wyboru

lekarza, poza tym badanie lekarskie lub leczenie nie jest przymusowe, a pacjent może zawsze odmówić, lecz musi się liczyć z tym, że odmowa może mieć konsekwencje dla śledztwa i ewentualnego ukarania sprawcy.

Rola psychologów, pedagogów i pracowników socjalnych jest podobna do roli lekarzy. Oprócz występowania jako ekspert i biegły w procesie karno-prawnym, udzielają oni dzieciom krzywdzonym i ich rodzinom następującej pomocy:

- informacja, porada,
- wsparcie pedagogiczne,
- pomoc psychologiczna, terapia w trybie ambulatoryjnym,
- umieszczenie dziecka w hostelu/internacie/szpitalu/ośrodka wychowawczym/na oddziale dziennym kliniki lub w szpitalu,
- umieszczenie dziecka w rodzinie zastępczej lub rodzinnym domu dziecka.

Specyficzna pomoc dla dzieci i młodzieży z doświadczeniami seksualnego wykorzystania nie jest jeszcze wystarczająco rozwinięta. W niektórych ośrodkach istnieją grupy terapeutyczne dla dziewcząt w wieku 13–18 lat oraz prowadzona jest terapia dla małych dzieci (do 8. roku życia).

Gdy postępowanie biegnie dwutorowo (ścieżka prawna i ścieżka pomocy), dla dobra śledztwa i odpowiedniego zbierania materiałów dowodowych ważne jest wykluczenie jakiegokolwiek podejrzenia, że na ofiarę może wywierać wpływ osoba udzielająca jej psychologiczno-socjalnej pomocy (np. przy przypominaniu sobie zdarzeń). W takich sytuacjach konieczne są uzgodnienia co do czasu i przebiegu procesu terapeutycznego, a także procesu zbierania materiału dowodowego. W praktyce oznacza to, na przykład, że terapeuta czeka z omawianiem tego, co zaszło, do momentu, aż proces przesłuchiwania przez policję lub prokuraturę zostanie zakończony.

³ Królewskie Holenderskie Towarzystwo Rozwoju Sztuki Medycznej (KNMG – De Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst).

Może być też taka sytuacja, że terapeuta oszacowuje psychiczną wytrzymałość ofiary i informuje policję, że śledztwo może być w danym momencie zbyt wielkim obciążeniem psychicznym dla klienta. Terapeuta może na żądanie pacjenta lub policji złożyć oświadczenie, w którym odnosi się do psychicznych problemów klienta, a także do stosowanej terapii. Takie oświadczenie może służyć jako dodatkowy, wspierający dowód w procesie.

Policja

W 1993 r. w policji przeprowadzona została reorganizacja, w wyniku której uległy likwidacji wydziały obyczajowe do spraw dzieci i młodzieży. Po ewaluacji tego posunięcia stwierdzono, że należy przywrócić wyspecjalizowane jednostki. Od 1997 r. w każdym regionie pracuje specjalnie przeszkolony oficer śledczy do spraw obyczajowych.

Działanie policji:

- zgłoszenie nie jest tym samym co złożenie doniesienia. O doniesieniu jest mowa

wtedy, gdy zostanie sporządzony protokół i zostanie on podpisany przez osobę zgłaszającą;

- jeśli ktoś zgłasza podejrzenie o krzywdzenie dziecka, w pierwszej kolejności odbywa się rozmowa, w której pracownik policji wyjaśnia, jakie mogą być konsekwencje złożenia doniesienia;
- w przypadku przestępstw wobec nieletnich do 12. roku życia policja nie potrzebuje formalnego doniesienia, aby podjąć działania, ponieważ tego rodzaju przestępstwa są ścigane z urzędu. Gdy dziecko jest w wieku 12–16 lat dodatkowo konieczne jest tzw. złożenie skargi przez prawnych przedstawicieli dziecka lub Radę do spraw Ochrony Dziecka, a także samo dziecko.

Z reguły policja nie podejmuje dochodzenia bez porozumienia z AMK i/lub Radą do spraw Ochrony Dzieci. W wielu regionach istnieją umowy co do strukturalnej współpracy tych organizacji. Decyzję o tym, jak działać i w jakiej formie podejmuje się wspólnie (Baeten, Janssen 2003; *Protocol Kinderspoor...* 2003).

Współpraca służb w udzielaniu pomocy w wypadkach wykorzystania seksualnego

W różnych regionach Holandii podjęto eksperyment strukturalnej współpracy między fachowcami reprezentującymi różne dziedziny (policja, służby udzielające pomocy), nastawionej na przeciwdziałanie i zapobieganie przypadkom wykorzystywania seksualnego. Utworzono zespoły specjalistów, które ustalają sposób działania wobec zgłoszonego przypadku, a także udzielają porad i wskazówek profesjonalistom co do sposobów działania.

W kilku innych regionach powstały tzw. zespoły ds. scenariuszy pomocy. Zespoły te nie udzielają pomocy, lecz określają scenariusz działań (podejście, plan pomocy) dla pokrzywdzonych i ich otoczenia, który następnie jest realizowany przez inne osoby. Plan taki włącza w działanie wszystkie służby. Jako ilustrację tak skonsolidowa-

nego sposobu działania przedstawę dwa projekty wykorzystujące podejście wielotorowe (Savornin Lohman de, Slump 2003).

Metoda wielotorowa MSB

MeerSporenBeleid (MSB) jest metodą pomocy w przypadkach wykorzystywania seksualnego w rodzinie. Istotą jej jest udzielenie odpowiedniej pomocy wszystkim zaangażowanym osobom: ofierze, sprawcy, a także w razie potrzeby pozostałym członkom rodziny.

Poszczególne wątki tego podejścia są realizowane przez różnych profesjonalistów i uzgadniane przez koordynatora (*case manager*). Wątkiem sprawcy zajmuje się policja, wymiar sprawiedliwości i instytucje resocjalizacyjne. Gdy sprawca nie chce przyjąć pomocy dobrowolnie, wymiar spra-

wiedliwości używa środków nacisku. Na przykład sprawca może nie odbyć kary pod warunkiem, że podda się terapii. Głównym celem tego podejścia jest umożliwienie przepracowania tego, co się zdarzyło wszystkim zaangażowanym oraz zbadanie możliwości naprawy zaburzonych relacji w rodzinie, pod warunkiem jednak, że wszyscy jej członkowie tego chcą.

Metoda MBS, opracowana przez specjalnie do tego celu stworzony zespół (*Meersporenbeleid...* 2000), jest już od wielu lat z dużym powodzeniem stosowana w Północnej Brabancji. Prace poszczególnych zespołów koordynują różne organizacje, np. AMK jest odpowiedzialny za koordynację prac związanych z układaniem scenariuszy pomocy, z kolei koordynacja wysiłków wszystkich instancji tę pomoc realizujących leży w gestii Biura do spraw Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą.

Zgłoszenie podejrzenia wykorzystywania seksualnego w rodzinie zostaje przez AMK skierowane do zespołu, który ustala scenariusz. Dotyczy on trzech możliwych ścieżek postępowania, które omówiłam już poprzednio: cywilno-prawnej, karno-prawnej i dobrowolnego przyjęcia pomocy. Po dokładnym zbadaniu przypadku i określeniu strategii postępowania przystępuje się do jego realizacji. Scenariusz jest zobowiązujący dla wszystkich stron. Organizacje zaangażowane w cały proces to: AMK, Biuro do spraw Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą, policja, pracownicy socjalni, służby społeczno-pedagogiczne i służba zdrowia.

Metodę MBS stosuje się również w innych prowincjach, np. w Zelandii i Fryzji.

Metoda Kontekstualnych Grup Edukacyjnych dla Wszystkich Zaangażowanych w Sytuacje Wykorzystywania Seksualnego

Inną metodą jest tzw. metoda CLAS – *Contextuele Leergroepen voor Alle betrokkenen bij Seksueel misbruik*, opracowana przez specjalistów z Limburgii, którą w 1997 r. dalej rozwinięto i ewaluowano w regionie Haaglanden. Metoda ta jest ukierunkowana na te sytuacje wykorzy-

stywania seksualnego w rodzinie, w których sprawcą jest ojciec. Celem jest przywrócenie zdrowych relacji w rodzinie.

CLAS odróżnia się tym od metody MSB, że pomoc udzielana jest całej rodzinie. Od samego początku we wszystkich rozmowach uczestniczą wszyscy członkowie rodziny.

Obowiązek zgłaszania przypadków wykorzystywania seksualnego

W 1999 r. weszło w życie prawo zobowiązujące szkoły i inne placówki oświatowo-wychowawcze do wprowadzenia regulaminu zgłaszania skarg przez uczniów, wychowanków, pracowników i rodziców dotyczących, między innymi, wykorzystywania seksualnego i innych form krzywdzenia (Baeten 2001, 2002; *JeugdzoorgActueel* 2003). Regulamin ten zawiera przepisy dotyczące powołania komisji do spraw rozpatrywania skarg oraz procedury. Ponadto szkoły są zobowiązane do opracowania kodeksu zachowania i ustanowienia osoby zaufania.

Także od 1999 r. obowiązuje w oświacie obowiązek zgłaszania wszystkich przypadków wykorzystywania seksualnego. Wprowadzenie tego obowiązku ma chronić dzieci, które w sytuacji szkolnej narażone są na napastowanie lub wykorzystanie seksualne przez nauczycieli, wychowawców, a także innych uczniów.

Prawo to przewiduje ustanowienie inspektorów zaufania przy inspektoratach oświatowych.

Inspektorzy ci, oprócz rutynowych obowiązków:

- są instancją, gdzie zgłasza się przypadki podejrzeń o wykorzystywanie seksualne;
- występują w roli doradcy;
- wspierają realizację zaleconych przedsięwzięć;
- pomagają złożyć doniesienia na policję lub podjęcie innych formalnych kroków.

Pracownik instytucji oświatowej lub/i wychowawczej, który wszedł w posiadanie informacji na temat wykorzystania seksualnego dziecka przez innego pracownika tej instytucji, ma obowiązek niezwłocznego zgłoszenia

tego faktu upoważnionym do tego władzom. Chodzi tu o zarząd lub dyrekcję placówki. Prawo nakazuje władzom szkolnym niezwłoczne nawiązanie kontaktu z inspektorem zaufania w przypadku podejrzenia, że pracownik szkoły dopuścił się nadużycia/przestępstwa o charakterze seksualnym wobec osoby nieletniej. Jeśli ze wstępnego rozeznania wynika, że podejrzenia mogą być uzasadnione, inspektor jest prawnie zobowiązany do natychmiastowego powiadomienia policji o podejrzeniu przestępstwa.

Dziecko jako świadek w praktyce⁴

Na policję zgłaszają się z reguły rodzice dziecka. Dziecko zostaje włączone do toczącej się sprawy po raz pierwszy, gdy prokurator uzna, że należy je przesłuchać. Prokurator zleca policji przesłuchanie. Rodzice dziecka muszą wyrazić na to zgodę.

Dzieci do lat 4 nie są przesłuchiwane. Od tej reguły istnieją rzadkie wyjątki w przypadkach, gdy dziecko jest poznawczo i werbalnie dobrze rozwinięte i można wobec niego zastosować technikę przesłuchania, jaką stosuje się wobec czterolatków. Dla dzieci w wieku 4–12 lat opracowano specjalną technikę przesłuchiwania. Techniki tej uczeni są oficerowie śledczy specjalizujący się w przestępstwach obyczajowych. Ośrodkiem szkolącym jest Instytut Zapobiegania i Zwalczania Przestępczości oraz Szkolenia Oficerów Śledczych. Jest to jedyne miejsce w Holandii, gdzie można odbyć takie szkolenie. Nauka prowadzenia przesłuchania trwa 9 miesięcy i przeprowadza ją psycholog i ortopedagog.

Program szkolenia obejmuje część teoretyczną i część praktyczną. Ta ostatnia składa się między innymi z sześciu przesłuchań, z których pierwsze odbywa się z aktorem odgrywającym rolę 12-letniego

W ostatnim okresie (początek 2004 r.) nasiliły się postulaty dotyczące konieczności wprowadzenia podobnego obowiązku dla wszystkich federacji, związków, zrzeszeń czy klubów. Stało się to po ujawnieniu przez władze federacji gimnastyki akrobatycznej szokujących danych, z których wynika, że co roku prowadzi się co najmniej dziesięć spraw dotyczących wykorzystywania seksualnego uczniów przez trenerów. Według władz federacji jest to zaledwie „wierzchołek góry lodowej”.

dziecka. Następne przesłuchania odbywają się już z autentycznymi świadkami, lecz w obecności superwizora i są podstawą do oceny. Co roku kurs kończy ośmiu oficerów śledczych; obecnie jest ich w całym kraju 90. Każdy z nich przeprowadza około 16–18 przesłuchań w ciągu roku. Dla przesłuchiwanie młodzieży powyżej 12 lat nie opracowano specjalnych protokołów czy technik innych niż dla dorosłych. Z doświadczenia i badań wynika, że rozwój poznawczy i społeczny dzieci od około 12. roku życia pozwala, oczywiście biorąc pod uwagę specyfikę związaną z wiekiem, na przeprowadzenie przesłuchania w podobny sposób, jak się to robi w przypadku dorosłych.

Do niedawna obowiązywała w Holandii konieczność złożenia jednocześnie z doniesieniem osobnej skargi, jeśli doniesienie dotyczyło przestępstw obyczajowych, w które zaangażowane było dziecko wieku między 12 a 16 lat. W praktyce dotyczyło to na przykład rodziców /opiekunów, którzy niezadowoleni ze związku ich nieletniego dziecka (np. 13–14-letniej córki) z dorosłym partnerem, zgłaszali na policję podejrzenie wykorzystania seksualnego swojego dziecka. W takich przypadkach konieczna była zgoda nieletniego na

⁴ Ten rozdział został napisany m.in. na podstawie rozmowy z Cariną Dekens, wykładowcą Instytutu Zapobiegania i Zwalczania Przestępczości oraz Szkolenia Oficerów Śledczych w Zoetphen, a także na podstawie wizyty w Biurze Policji „Tolsteeg” w Utrechcie, gdzie znajduje się studio do przesłuchań dzieci.

wszczęć śledztwa. Brak zgody oznaczał w praktyce również brak jego współpracy i zamknięcie sprawy. Z tego też powodu nastąpiła zmiana w ustawodawstwie i obecnie przestępstwo wykorzystania seksualnego nastolatków w wieku 12–16 lat również jest ścigane z urzędu.

W trakcie przesłuchania dziecka przestrzega się następujących reguł:

- Przesłuchanie jest poprzedzone starannym przygotowaniem dziecka do przesłuchania. Kilka dni przed terminem przesłuchania, pracownik policji, najczęściej śledczy prowadzący dochodzenie, nawiązuje kontakt z rodzicami dziecka i umawia się na wizytę w domu. W trakcie tej wizyty dokładnie informuje dziecko kiedy, dokąd, z kim i w jakim celu pójdzie na przesłuchanie. Cel przesłuchania przedstawia się możliwie jasno i konkretnie, np.: *Jutro będziesz mógł opowiedzieć o tym, co opowiedziałeś mamie o tym, jak byłeś w domu u sąsiada X.* Dziecku mówi się, że idzie na policję, a nie, na przykład na terapię, do lekarza czy dentysty. Informuje się je o tym, że rozmowa będzie rejestrowana. Policjant pyta również o upodobania dziecka, zainteresowania, czym się chętnie bawi. Informacje te ułatwiają później nawiązanie pierwszego kontaktu. Dobre przygotowanie, oprócz etycznego aspektu, ma również praktyczne znaczenie, gdyż ułatwia przeprowadzenie przesłuchania. Przygotowanie przeprowadza inna osoba niż przesłuchujący. Głównym powodem jest przejrzystość i wiarygodność procedury i uniknięcie sytuacji, w której dziecko od razu zaczyna mówić o tym, co się zdarzyło. Chodzi o to, żeby dziecko tylko raz opowiadało o zdarzeniu, a rozmowa była nagrana.

- Jeśli tuż przed przesłuchaniem okazuje się, że przygotowanie z jakiegoś powodu nie odbyło się lub jest niewystarczające, to ma ono miejsce na początku przesłuchania. W praktyce taka sytuacja należy do wyjątków.

- Przesłuchanie odbywa się w specjalnym pomieszczeniu tzw. studiu przesłuchań. Takich studiów jest w Holandii dziesięć.

Studio składa się z dwóch pomieszczeń: z pokoju do rozmowy i z pokoju reżyserskiego. Pokój do rozmowy jest urządony w sposób przyjazny dziecku (kolorowe ściany, dziecięce meble, zabawki). Znajduje się tam kilka niewidocznych dla dziecka kamer. W pokoju reżyserskim zamontowana jest aparatura do nagrań audio i video oraz monitory. Osoba obsługująca aparaturę, z reguły również oficer śledczy, decyduje o tym, z której kamery zapis umieszczony będzie na taśmie. Pomieszczenia przedzielone są lustrem weneckim.

- W pomieszczeniu do przesłuchań obecne jest wyłącznie dziecko i przesłuchujący. Osoba nie przeszkolona nie może przesłuchiwać dziecka.

- Rodzice nie są obecni w pokoju przesłuchań. Nie mogą również obserwować przesłuchania przez lustro. Czekają na zakończenie przesłuchania w poczekalni. Po zakończeniu przesłuchania mogą obejrzeć nagranie video, ale rzadko się zdarza, że korzystają z tego prawa. Z reguły wystarcza im zapoznanie się z protokołem spisany przez śledczego prowadzącego. Często dzieci ujawniają więcej szczegółów niż poprzednio ujawniły rodzicom, demonstrują też, co im się przydarzyło. Niechęć do obejrzenia nagrania video jest, jak można sądzić, mechanizmem obronnym rodziców przed trudną, wizualną konfrontacją z faktem wykorzystania seksualnego ich dziecka.

- W przesłuchaniu dąży się do uzyskania od dziecka potwierdzenia czy zdarzenie miało miejsce i w jakich okolicznościach. Przesłuchanie prowadzi się tak, aby uzyskać jak najbardziej wyczerpujący obraz sprawy. Celem jest przeprowadzenie tylko jednego przesłuchania, żeby zaoszczędzić dziecku psychicznego obciążenia, choć czasem drugie przesłuchanie, już w trakcie dochodzenia sądowego lub na życzenie adwokata strony podejrzanej, okazuje się konieczne.

- Przesłuchujący stosuje się do reguł przesłuchiwania małych dzieci zawartych w *Protokole przesłuchania w studio*, dbając

o obiektywizm, wiarygodność i dążąc do uzyskania zeznań, które mogą być dowodem w ewentualnym procesie. Przesłuchanie nie może zawierać w żadnym wypadku sugerujących pytań, pytań ogólnych, zbyt długich, złożonych, a także zachęt, pochwał czy komplementów (Dekens, Van der Steen 2002).

- Przesłuchujący udziela dziecku na wstępie, a także w trakcie przesłuchania instrukcji typu: *Jeśli zadam ci pytanie, na które nie znasz odpowiedzi, to powiedz mi, że nie wiesz. Jeśli nie rozumiesz mojego pytania, to powiedz mi o tym. Jeśli pytam po raz drugi o to samo, to nie znaczy, że pierwsza twoja odpowiedź była zła, po prostu upewniam się, czy dobrze zapamiętałem.* Ilustruje to przykładami. Przesłuchujący nadaje strukturę rozmowie poprzez wymienienie co będzie na początku, a co dalej i o czym dokładnie będzie rozmowa.

Jeśli dziecko jest świadkiem w innej sprawie niż wykorzystanie seksualne lub krzywdzenie, przesłuchanie przebiega w zasadzie w podobny sposób.

Pod koniec przesłuchania, przesłuchujący wychodzi do pokoju reżyserskiego, by naradzić się z osobami obserwującymi, czy należy zadać jeszcze dodatkowe pytania, coś uściślić lub wyjaśnić. Po zakończeniu przesłuchania dziecko ma możliwość pozostania w pokoju, żeby się pobawić, może też obejrzeć pokój nagrań i krótki fragment nagrania.

Protokół z przesłuchania sporządza prowadzący śledztwo na podstawie kasety audio. Kasety video pozostaje w studio, jest przechowywana w sejfie i może być udostępniona do obejrzenia przez sędziego śledczego, prokuratora lub sędziego głównego. Czasami, gdy chodzi o poważne przestępstwo, a przesłuchanie jest skomplikowane, protokół spisują dwie osoby.

W dalszym toku śledztwa może się zdarzyć, że dziecko będzie jeszcze raz przesłuchiwane, na przykład na żądanie adwokata strony oskarżonej, który podważa wiarygodność pierwszego zeznania nagranych na kasecie; zdarza się to bardzo rzadko.

Adwokat nie ma prawa przesłuchiwanie świadka-dziecka. Tak jak poprzednio, przesłuchiwać może tylko i wyłącznie do tego uprawniony oficer śledczy policji obojętnej po specjalnym przeszkoleniu, najlepiej ten sam, który przesłuchiwał dziecko za pierwszym razem. Adwokat ma za to prawo zapoznać się z nagraniem video i protokołem ze złożonego doniesienia. W zdecydowanej większości przypadków jest to wystarczające, aby nie doprowadzić do drugiego przesłuchania dziecka.

Dzieci do 12. roku życia nie biorą udziału w procesie i nie są obecne na rozprawie w sądzie. Praktyka holenderska unika korzystania z obecności dzieci jako świadków w sądzie, a wypadki kiedy to się zdarza, są bardzo rzadkie i dotyczą młodzieży powyżej 16. roku życia. Ta granica wieku nie jest związana z prawem, które mówi, że dzieci poniżej 16. roku życia nie składają zeznań pod przysięgą, lecz wynika z polityki ochrony dziecka. Sędziowie odstępują też od wzywania na rozprawę młodych kobiet-swiadek i jednocześnie ofiar wykorzystywania seksualnego. Jeśli sytuacja tego wymaga, świadkowie w trakcie rozprawy przesłuchiwanie są w oddzielnym pomieszczeniu, w obecności sędziego śledczego, ewentualnie obrońcy oskarżonego i własnego adwokata lub osoby zaufania.

Należy podkreślić, że w holenderskiej praktyce prawnej dobro dziecka ma priorytet nawet wtedy, gdy konwencje międzynarodowe zobowiązują prawodawstwo kraju do większego respektowania praw podejrzanych i oskarżonych.

In the Netherlands the main emphasis in cases of child maltreatment, sexual abuse or physical violence, is placed on providing professional help. Treatment and restoring good family relations are given priority. However, from the criminal law perspective child maltreatment and sexual abuse are crimes. The article presents the entire process - from suspicions of abuse to reporting the case to providing the child and its family with adequate help and, if necessary, instigating legal proceedings. The author describes institutions providing medical, psychological, social, and legal assistance. Moreover, the article discusses the child's situation as a witness, in the light of current legal regulations and practices.

Literatura

- Baeten P.A.C.M. (2002), *Meldcode Kindermishandeling. Richtlijnen voor het handelen van beroepskrachten*, Expertisecentrum Kindermishandeling, Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn (NIZW).
- Baeten P.A.C.M. (2001), *Niet bij melden alleen. Achtergrond van meldcode kindermishandeling voor beroepsgroepen*, Expertisecentrum Kindermishandeling, Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn (NIZW).
- Baeten P.A.C.M., Berge, I.J. ten (2000), *Advies- en Meldpunten Kindermishandeling: de systeemeisen*, NIZW Uitgeverij.
- Baeten P.A.C.M., Janssen L. (2003), *Spelregels voor samenwerkingsverbanden huiselijk geweld*, NIZW Uitgeverij.
- Dekens K.M.K., Steen J. Van der (2002), *Het kind als getuige. Theorie en praktijk van het verhoor*, Reed Business Information.
- Frenken J. (2001), *Seksueel misbruik van kinderen. Aard, omvang signalen, aanpak.*, Den Haag, Ministerie van Justitie, Directie Preventie, Jeugd en Sanctiebeleid.
- Savornin Lohman de P.M., Slump G.J. (2003), *Zedemanak, Deel 1: Achtergronden, Deel 2: Hulp en bijstand, Deel3: Wetten en regels, Deel4: De juridische wegen*, Van Dijk, Van Soomeren en Partners, Amsterdam, Ministerie van Justitie, Directie Jeugd en Criminaliteitspreventie.
- Wolzak A. (2001), *Aviezen en Meldingen over Kindermishandeling in 2000*, NiZW- Expertisecentrum Kindermishandeling, Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn (NIZW)
- Wolzak, A., (2002), *Aviezen en Meldingen over Kindermishandeling in 2001*, NiZW- Expertisecentrum Kindermishandeling, Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn (NIZW).
- JeugdzorgActueel* (2003), Nieuwsbrief, jargang2 nr 3, november.
- Meersporenbeleid na misbruik* (2000), Provinciale Incest Team.
- Opgroeien in de Lage Landen: kinderrechten in Nederland* (2002), Tweede rapport van het Kinderrechtencollectief over de implementatie van het VN-Verdrag inzake de Rechten van het Kind in Nederland.
- Protocol Kindspoor. Meldtraject kinderen als getuige van huiselijk geweld* (2003), protokol postępowania w przypadku przemocy domowej dla regionu Hollands-Midden.
- Protocol Kindermishandeling voor beroepskrachten die werken met kinderen van 0-12 jaar* (2002), AMK Noord-Holland i AMK- Amsterdam.

www.amk.nl – strona internetowa Punktów Porad i Meldowania Krzywdzenia Dzieci.

www.empathie.nl – strona internetowa Empathy. nLaw (Mediation & Law Services).

www.juridisch.nl

www.justitie.nl – strona internetowa Ministerstwa Sprawiedliwości.

www.nizw.nl – strona internetowa Niderlandzkiego Instytutu Opieki i Dobrobytu.